

УДК 070.11:[316.772:316.77-028.16-028.21]

ЛЮДИНОТВІРНІ ЕНЕРГІЇ МЕДІЙ: УСНА І ПИСЕМНА ЕПОХИ

Василь Теремко

Інститут журналістики

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

вул. Мельникова, 36/1, Київ, Україна

e-mail: v.teremko@ukr.net

У статті на основі розкриття людинотвірної ролі медій досліджено їх вплив на розвиток людини в епоху усних і писемних комунікацій.

Ключові слова: усні комунікації, письмо, медіареальність, антропологія медій.

Метакомунікаційний світогляд розглядає буття людини в контексті функціонування комунікаційних систем – медійних технологій, засобів і смислів, узалежнює від них розвиток її, спільнот, суспільств і цивілізацій. За його настановами, людинотвірна сила медіареальності конструює взаємоприсутність у медіапросторі технологічного і людського, визначає інтенсивність інформаційного життя і специфіку медіатизації людини – вродження в її повсякдення медіатехнологій та опосередкованої медіями інформації. Медіадіяльність, оперуючи образами «Я», «Іншого» і картинами світу (узагальненими образами дійсності), програмує комунікаційні стилі і ролі, індивідуальні якості і групові норми, соціальні позиції, життєві стратегії і способи їх здійснення. Тип медіабуття виводить у простір культури і паспортизує в часі відповідний йому тип особистості. Між ними – перехідні періоди і перехідні типи людини. Антропну роль технологічного укладу і характеру продуктивних сил він недооцінює.

В основі цієї інтелектуальної платформи – ідеї представників канадської (торонтської) школи соціальних комунікацій, передусім М. Мак-Люена [1; 2], які, вважаючи медіасферу середовищем людського життя і пов'язують з її трансформаціями динаміку антропних явищ. Медіасфера, за їх переконаннями, – чинник структурування й озмістовлення людини і суспільних процесів. Її розвиток є результатом критичного нагромадження кількості і якісних характеристик інформації, що змінює систему медійних технологій, засобів і смислів, пересотворює символічний простір (сукупність ідей і контекстів), а разом із ними – простір фізичний і людину. Медіатрансформації є взаємовростанням і взаємопоборюванням медій, у процесі яких нові поглинають властивості тих, що втрачають провідні позиції: письмо – мови, друк – письма; екран – мови, письма, малюнок і фотографії.

Розвиток медій зумовлює об'єктивізацію (передачу комунікаційним технологіям і засобам) функцій органів чуття («тілесних процесів»), переформатування мислення, ментальних структур, соціокультурних ролей і зв'язків людини. У цій функції засіб комунікації діє як чинник «зовнішнього розширення» (дооснащення) її органів чуття. Інтенсифікація одного з них порушує взаємодії з іншими і трансформує особистість. У такий спосіб нові медіатехнології роз-

щеплюють-творюють людину, змінюючи співвідношення її психічних, структуру виражально-комунікаційних і рецептивно-інтерпретаційних якостей, сприйняття часу і простору.

Зміна типу інфосфери і медіареальності – це прихід нових комунікаційних технологій і засобів, ідей і смислів, якими переймається людина, й інтенсифікація процесів у її психосфері. З часом нові медіаявища стають фактами культури і психіки. Їх супроводжують міфи про унікальність породжуваних ними благ, а також – про безпеку, яку вони несуть. Радикальні трансформації медіареальності готують і супроводжують цивілізаційні переходи.

Не всі із наведених положень і захищені від необхідності випробувань на доказовість. Беззастережні твердження про визначальність медіаінновацій у долі цивілізації і людини недооцінюють самопороджуваності антропних і соціальних явищ, а також залежності від них медіареалій. Світ і розвиток людини зумовлює значно більше сил. Наука їх бачить розокремлено – відповідно до предметної паспортизації й евристичних можливостей. Розважливіше і не в таких прямих залежностях роздивляється шлях людини полями історії філософська антропологія: людство самозростає з різною швидкістю і спрямованістю; «удосконалення людини не тотожне вектору прогресу»; різкі стрибки, і не завжди – висхідні, періодично змінює застиглість [3, 13]. Ці міркування застосовні і щодо медіатизації людини.

Не тільки медіасили творять людину, медіасвіт залежний і від неї: людина — його сотворювач і рушій, витвір і бенефіціар, жертва й утилізатор. Усе відбувається завдяки їй, нічого – поза її інтересами, можливостями, стараннями і спротивом не приходить і не зникає. Своєю життєдіяльністю вона формує передумови для нових медіареалій і змінює ті, в яких живе. Із плином часу одні свої якості вдосконалює (стверджують, що вростання в її буття нових медій змінює функціонування структур мозку), інші втрачає разом із технологізацією (об'єктивуванням) функцій, які перед тим безпосередньо здійснювала. Найбільше це стосується пам'яті, але не тільки її: шлях людини-медіуму до медіатизованої людини пов'язаний з багатьма її змінами.

Як і в усьому житті, людина мало-коли почувається стійко в медіасвіті, неоднаково знаходять себе й оперують у ньому різні покоління. Ніхто не прожив увесь свій час в інформаційному благополуччі, інформаційна тривожність – невідступна від людини. По-своєму самоздійснюються в ньому східна і західна цивілізації, які сформували, успадкували і сповідують різні стилі побутування в медіасфері і взаємозв'язки з нею. Соціокультурно західна цивілізація зорієнтована на володіння, східна – на буття, що проявляється у конфігураціях компонентів особистісної цілісності (самоусвідомлюваної відповідності особистості світові, собі і своєму місцю в життєдіяльності), особливостях медіаактивності і медіазалежності її представників. Довкола них – різноманітні варіативні профілі.

Із базовими відмінностями медіабуття пов'язане функціонування двох типів медіасистем, які детермінують активність людини, – репрезентативної і комунікаційної. Репрезентативна вибудовує картину суспільства і ставить людину перед необхідністю відповідати її смислам і техноритмам. Комунікаційна створює передумови для соціокомунікаційних взаємодій як поле для ініціативного самоздійснення [4]. Насправді, і це розмежування має умовності, бо кожна медіасистема поєднує елементи обох типів, щоправда – у неоднакових співвідношеннях субструктур, можливостей людини і впливів на неї. І жодна не обходиться без мотиваційних передумов, оскільки людська і медійна реальності – взаємозалежна нероз'єднаність медіатвірної ролі людини і людинотвірної

ролі медій. Погляд у діалектику їх взаємобуття [1, 2, 5, 6, 7] допомагає збагнути і неоднозначності комунікаційного сьогодення.

Початки антропності медіапроцесів сягають первісного суспільства, коли основним медіумом була людина, а всі комунікації розгорталися на рівні її прямих взаємодій. Людина була максимально узалежнена від середовища свого буття – природи. Вона функціонувала як усна книга і бібліотека, театр і актор, радіо і слухач. Читач, інтерпретатор і медіатехнологія – із цього переліку. Її комунікації в первісних групах метафорично проектували сьогодення соціальних мереж. Вона зосереджувала в собі всі ключові медіальні функції – медіаконтенту, медіатехнології, медіазасобу, медіаспоживання. За співвідношенням ролей і самосприйняттям тодішнє її медіажиття було найгармонійнішим. Вона контролювала і повноцінно використовувала свій ключовий і найуніверсальніший медіаресурс – пам'ять.

Первісна людина мислила себе частиною живої реальності й інтуїтивно відчувала «розум предметів» (М. Могилянський). Медіальну роль у її зв'язках зі світом відігравала сигнально-символічна багатоманітність явищ природи – в контексті буденних реалій їх вона прочитувала і витлумачувала. Реагувала на них, використовуючи власний чуттєвий досвід і колективну пам'ять. Її життєдіяльність не виходила за географічні і культурні межі родової спільноти. Вона ще не фіксувала інших берегів часу, ніж ті, що окреслюювали її явища природи і надто коротке життя. Засноване на враженнях, лінійно-пунктирне відчуття простору задавало безпосереднє сприйняття часу як фрагментарності з нерозпізнаними берегами.

Усі її комунікації відбувалися усно, вона жила у безпосередності звуків і дій, розпоряджалася словом як єдиним медіумом, сприймала світ як простір звуку: симетрично реагувала на все, що він виражав. Почуте, відчуте, побачене та практичні акції не були опосередковані критичним розмислом, аналітично-прогностичним проектом – людина майже інстинктивно відгукувалася всіма чуттєвими системами на сигнали-подразники.

Усне слово апелювало до вуха і виконувало передусім застережно-спонукальну роль. Інші органи чуття теж були зайняті в комунікаційному процесі, який не стимулював функціональної пріоритетності і спеціалізованого розвитку жодного з них. Основними засобами комунікації, що відбувалася за типом «один із одним; один із групою (усіма); група (всі) із групою (всіма)», були усне слово, міміка, жест і практична дія. З часом комунікаційно працювали архітектура, знаряддя праці, одяг, вірування, ритуали й інші форми звичаєвості.

Людина усності була безпосередня і розкута, не ховалася з емоціями ні від себе, ні від інших. Вона відчувала енергетику слова, але ще не усвідомлювала його значення, оскільки її когнітивні й інші структури індивідуальності перебували на стадії визрівання. Для первісної людини слово важило значно більше, ніж одиниця інформації, бо і магічно впливало на неї. Злите з мімікою і жестами, воно несло все, що людина хотіла виразити, відчуті і здобути. Слово проектувало у свідомості фізичну дійсність як сповнену сприятливих чи загрозливих сенсів динамічну драму, що безпосередньо резонувала у внутрішньому світі і стимулювала спонтанні відгуки.

Некритичне мислення людини усності працювало у прямій причинно-наслідковій залежності від слова і явищ природи. Симетричний відгук-дія на комунікаційний сигнал і спонтанність реакцій – базові її характеристики. У процесі усного навчання вона здобувала знання-досвід, розвивала кмітливість і приєднувалася до колективних актів соціальної творчості.

З часом у родо-племінних спільнотах виокремилися люди-медіуми (чаклуни, маги, шамани), чії слова фокусували очікувально-сподівальну увагу індивідів, груп і мали значно більшу силу, ніж усе, що звучало і було чути. Базовими функціями цих спеціалізованих комунікантів були посередництво і впливи, а їхнє слово приростало маніпулятивними енергіями. Оцінювальність також додалася до його сил.

Слово дало їм владу і соціальний статус, вони – перші в історії людства медіатори за видом зайнятості і – перші медіаманіпулятори, бо всі їхні ритуальні дії людина сприймала як реальність, частиною якої вважала себе і діяла відповідно до їхніх спонук. Започатковані в первісних практиках комунікаційна нерівність і спекулятивні домагання з часом трансформувалися у стійку соціальну нерівність і систему технологій впливу на свідомість.

Із тих часів походить використання слова як інструмента психологічних маніпулювань, елементи яких затребувані в інформаційних спецопераціях, виборчих кампаніях, комерційній рекламі, телевізійних шоу і масових діях. Тотальність як соціопсихологічне явище також зародилася тоді. І тепер тоталітаризм як ідеологія і політика максимально експлуатують задимлені магичністю апелювання до безвідмовного в людині – інстинктів.

Усні комунікації започаткували соціалізацію людини, самовідкриття в ній соціальних амбіцій і здобуття соціальних досвідів. Первісні медіапрактики дали імпульс для зародження необхідного метафоричним комунікаціям асиметричного мислення, привчали послуговатися доступними медіасимволами. Таке самопересотворення готувало людину до складніших комунікацій – із використанням абстрактних знаків. Мультимедійність й асоціативність теж закорінені в культурі первісності (ритуальний танець, ритм, вогонь і дим жертвопринесень, намазана на тіло кров, символічне використання предметів). Одні вбачали в тих ритуальностях можливість здобути прихильність надприродних сил і блага для виживання, інші – засіб впливу і досягнення непрямих цілей.

Усність як комунікаційна технологія мала в основі синкретичне світосприйняття і спонтанно-емоційне мислення, а також пам'ять як базову якість й універсальний медіаресурс. Її розквіт репрезентує особистість «гомерівського типу», в якій непритлумлено співпрацювали всі органи чуття, слово було послухне у слововираженні, а масштабна пам'ять оперувала із вправністю комп'ютера. Особливої досконалості сягнули методики усного словотворення і запам'ятовування. У цьому компоненті тодішня людина, очевидно, діяла на максимумі можливостей: «Іліада», «Одіссея», і не тільки вони, створені і ходили світом усно. Виняткова пам'ять робила найобдарованіших рухомими «публічними бібліотеками».

Традиції усного творення довго зберігали живучість: у часи письма і навіть на ранніх етапах друку (упродовж двох століть) більшість світських творів мали усне походження і соціокультурне побутування; фольклор донедавна тримався на усних практиках і пам'яті.

У пізній усності, перед порогом цивілізації, людина стала активніше виявляти асоціативні медіаякості, творячи міф, скульптури богів і героїв (візуалізація) і застосовуючи предметне письмо (предмет як засіб повідомлення: оливкова гілка – символ миру). Такими були перші спроби об'єктивування (відокремлення від тілесних функцій) комунікацій у знакових формах. Сліди предметного письма проглядаються у пізніших конспіративних шифрах (зламана галузка на стежці, вазон на вікні), у весільній обрядовості і словесному фольклорі («А як буде сіно – можеш іти сміло»).

Предметне письмо було близьким до письма логографічного, в якому знак (ідеограма, ієрогліф) виражає ідею (смысл), а не слово. Таке письмо виконує інформаційно-символічну роль: наприклад, перед тим, як іти на полювання, чоловіки здійснюють ритуальний танець, проголошують магичні формули і зображують на камені чи іншій площині контури звірів, яких мають намір здобути. Обидві форми письма (предметне і логографічне) ще належали усній традиції і були водночас радикальними кроками до візуальної культури, оскільки унаочнювали повідомлення. Якоюсь мірою вони «розширювали» одні і дещо пригнічували інші органи чуття людини, а також змінювали її комунікаційну поведінку, і взагалі – робили інакшою. Ще сильніше проникали у структуру і зміст її якостей силабічне (базоване на позначенні складів як елементів мовлення), а пізніше – абеткове (літерно-звукове: один знак – одна літера) види письма.

Становлення асоціативного мислення доклалося до формування ще одного медіапотуку – первісних вірувань. Не тільки магія, а й фетишизм, тотемізм, анімалізм, зоолатрія, анімізм і аніматизм, були витворами ще не виокремленої із природного світу уяви, а також силою, що спонукала людину бачити дійсність і себе на межі буденної звичності й непізнаного. Жодне із світоглядних відкриттів, медіавинаходів і саморозкриттів не співмірне за значущістю цьому потокові, бо він вирвав людину із дикості і варварства, дав їй енергію для виходу в абсолютно інший вимір – на платформу цивілізації і задав новий вектор її шляху в часі.

Перша цивілізаційна (неолітична) революція, як називають цей історичний етап, що забезпечив утвердження аграрної цивілізації, не наскочила раптово і тривала довго, але виконала фундаментальну роль в історії людськості. І все-таки для тих процесів більше пасує термін «цивілізаційний перехід», оскільки різких і моментальних зламів тоді не відбувалося. Час ще не мав такої швидкості, яку він отримував із розвитком комунікаційних технологій і засобів: колеса, паровоза, літака, електрики, «цифри» тощо. Вростання-витіснення медіакультур, що захопило й Осьовий час (VIII–II ст. до н.е.), який дав людству базові розуміння світу, світоглядні ідеї і вивів його на дорогу цивілізованості, тривало тисячоліттями.

Епохальним його антропним надбанням був вихід на історичну арену письменною («манускриптною») людиною. Письмо вона винайшла, послугуючись прикладними інтересами – для фіксування результатів господарської і торговельної діяльності. Найсильнішого удару від того зазнала пам'ять, у функціональний простір якої вторглося письмо. Значною мірою її витіснила робота руки, ока і вух (читання вголос). Такі зміни збентежено розцінили тоді як ослаблення людини: читання без запам'ятовування наражає її на ризик занедужати (лікар Антилла, II ст.). Квітесенція тих переживань викладена в діалозі Платона «Федр».

Привнесений письмом тривоги повноцінно виражає антропологічний витвір перехідного часу – людина «сократівського» типу, яка перебувала в обох культурах і різною мірою їм належала. Сократ (бл. 470–399 до н. е.) жодного тексту не створив, але і книжності не цурався. І все-таки під час публічних бесід він виступав проти писемної вченості; не терпів книг на партах учнів, вважаючи їх завадою в навчанні; стверджував, що «мертві» літери не мають знань, а читання спроможне пробудити лише наявне в людині; переконував, що справжній учений має обходитися без книг, бо джерелом знань є пам'ять[5]. Однак усності він уже повноцінно не належав.

Із поширенням писемності комунікаційна діяльність людини виходила із колективної ритуальності, віддалялася від стихії магичності, відгороджувалася

від тотальної влади звуку, залежності від його інтонацій, ритмів й інтенсивності. У людині племінної юрби в'янула стадність і визрівала окремішність як етап на шляху до індивідуальності. Це було спричинене її відособленням у господарських справах і побуті, а продиктоване буттєвою необхідністю розпізнавання знаків протописьма (проточитання) розвивало абстраговані вольові зусилля, розуміння й інтерпретації.

Письмо тисячоліттями змаглося з усністю: ранні тексти читали вголос, люди їх знали і цитували. Натренована у філогенезі слухова пам'ять максимально поглинала почуте під час читання. Над усім було мистецтво запам'ятовування й усного відворення того, що берегла пам'ять. Навіть серед перших християн побутувало, що «істинні віряни пам'ятають Слово Боже, а «еретики шукають цитати» [5].

Психологічні механізми усної цивілізації ще довго трималися за свої позиції, зумовивши розквіт в античні часи міметичної естетики як принципу правильного наслідування природи (усність культивувала спонтанне наслідування), домінування пам'яті над письмом, конспектуванням, коментуванням тощо. Читання було і публічною дією, і зачином дискусії. Книга як джерело енергій для самоспоглядання виявила себе пізніше – в часи гуманізму.

Усна словесна вишуканість виштовхнула на авансцену історії людину «цицеронівського» типу. Цицерон (106—43 до н.е.) уже читав і писав книги, але уславився усними практиками – як ритор. Із риторики почалося використання виразально-інформаційного потенціалу слова і послуговування ним у конкурентних цілях. По-своєму розвивала їх схоластика – спершу для відстоювання інтересів у судах, а потім – і як метод філософування.

Кардинально втрутився у структуру, технологію і процес комунікацій фонетичний алфавіт, що перетворив звичний і зрозумілий звук на візуальний символ (код). Почуте автоматично спонукало дію, побачене (візуальне) – безголосе. Щоб зрозуміти побачений символ, його потрібно було розшифрувати: уявити неіснуючу перед очима реальність, на яку натякали абстрактні знаки. Письмо як тактильна (на початках – аудіотактильна) технологія відібрало у слова звучання і силу ще не забутого звука.

Слово втрачало динамізм і звичні значення-енергії, робилося застиглим. Людині вже недостатньо було чути і діяти, вона мусила навчитися бачити, уявляти і розуміти (сприймати й інтерпретувати), на цій основі обирати зміст і способи активності: робота вуха поступилася роботі ока і думки. Дія ставала опосередкованою розмислом, узалежнювалася від самоспонуку і самоорганізованості. Для спонтанності залишалось все менше передумов, набувало ваги вміння працювати над собою.

Стандартизоване прочитання літер (візуальних знаків) розвивало лінійне мислення, надавала йому послідовності і структурованості. Якоюсь мірою це обмежувало притаманну усності комунікаційну свободу, змушувало людину відмовитися від комунікаційних практик і кодів, які були частиною її суті, й опанувати способи сприйняття «застиглого» слова й оперування ним (Дж.-К. Каротерс «Культура психіатрія і писемне слово»). Людина опинилася перед необхідністю приборкати свою невимушеність, замінити спонтанно-симетричні реакції на звукові сигнали розмислово-раціональним відпрацюванням того, що виражав писемний текст як візуальний код (система призначених для зорового сприйняття умовних знаків). Таким був тодішній її пошук у собі своєї нової суті і нового місця в оновлюваному – малозрозумілому і тривожному – світі.

Цією особливістю письмо, символізувавши перехід людини із родоплемінного в індивідуальний світ (детрайбалізацію), унезалежнювало її від магічних уявлень і колективних очікувань-реакцій, сприяло зародженню в мисленні критичного елемента. Кроки із варварства до цивілізації, що засвідчували народження людини як культурної істоти індивідуалізованого типу, наближення її до асоціативного саморозуміння. Як спеціалістська технологія, що розокремила роботу слуху, зору і соціальну дію, письмо розірвало цілісне (злите) сприйняття і смисловираження на функціональні фрагменти – образне, чуттєве й емоційне. Нова функціональність, змінюючи моторику і перепрограмовуючи когнітивні та інші психологічні процеси, зумовлювала нову антропну сутність – ослаблювала в людині «універсальність» і стимулювала розвиток унікальності.

Людиновітним комунікаційним результатом утвердження письма були візуалізація слова, унаочнення мови й актуалізація зорової роботи (розширення зору) – утвердження візуального. Розрив між слухом і зором, візуальним кодом і семантичним (наділеним конкретним значенням) знаком, перехід до аудіовізуальності (звукового відтворення зорового образу), аудіотактильності (звукового супроводу тактильної активності), м'язової пам'яті (пам'яті пальців і губ) й асоціативного (заснованого на уяві) мислення робив людину інакшою внутрішньо і за зовнішньою поведінкою. Якщо для людини усної цивілізації реальністю були енергії сказаного і почутого, то для людини писемного часу – символіка побаченого (літер, зображень, рухів тощо). В усній стихії слово виражало сукупність емоцій і почуттів, письма дало йому семантичну конкретність. Чуттєво-емоційні, мисленнєві процеси і безпосередня дія опинилися під контролем різних інстанцій психічного.

Письмовий («німий», «ув'язнений») текст потребував від людини, яка виросла у світі звуків і групових реакцій, зосередженості і неспонтанності. Утрата аудіальності провідних позицій (зникнення минулого) позбавляла її звичної повноти комунікаційного буття, взаємозв'язку чуттєвих енергій, вимагала нових форм активності, компетенцій і компенсацій. Уперше людина пережила футурошок через необхідність освоїтися в новій медіареальності, навчитися розпізнавати знаки як щось застигле і відсторонене. «Жах майбутнього» – медіаопозиція, характерна для всіх комунікаційних переходів.

Письмо як медіатехнологія створювало соціальний простір для нових компетенцій, видів діяльності і типів особистості. Збільшення обсягів фіксованої на матеріальних носіях інформації спонукало дбати про її опрацювання (систематизацію) і збереження, вникати у семантику та інші властивості слова, мовлення і мови. Розмежування мови і мовця проявляло залежне в комунікаціях від людини й об'єктивно задане.

За багатьма ознаками письмо уособнювало людину: фіксування тексту – індивідуальна справа, а голос чи жест могли належати і групі. Як комунікаційна технологія індивідуалізму, письмо започаткувало приватність – можливість висловитися тільки для себе, для когось конкретно або за нього. Індивідуалізаційні тенденції не були тотальними і позбавленими слідів анонімності: на манускриптах авторів не фіксували, бо вважалося, що писане слово є оприявленням голосу Творця. Книгу читали не як авторський текст, а як фрагмент загального знання. А ось копії вже фіксували переписувачів, тому на ідентичних текстах фігурували різні прізвища [5]. Уже пізніші часи знають спроби прирівняти автора до Творця, як і знейтралізувати його роль (повернення в ранню писемність).

Усність і письмо зійшлися й у сакральній площині: рукописна книга була витвором язичників; засновники світових релігій (якщо не брати до уваги на-

писаних Христом на піску і ним же стертих кількох слів, а також відбитків стіп Будди) текстів не залишили, бо проповідували здебільшого серед неписьменних людей. Вважалось, що людина попереднім буттям відкритіша до слова казаного – більшість тогочасної людності ще перебувала в усній традиції. Але ж усі світові релігії є релігіями Писання, вони дивилися в майбутнє; тексти, які творили послідовники Вчителів, вважали універсальними духовними провідниками в широтах прийдешнього.

Як засіб нагромадження і поширення знань, письмо відкривало перспективи вільного доступу до них. Дало життя книзі, що зберігала, поширювала й удоступнювала знання, і витворило книжну людину, яку вирізняла вже не кмітливість (Одісей), а вченість (Арістотель), що було результатом і книжного навчання (читання). Прилучена до писемності людина отримала стимул для зосередження сил на саморозвитку. Це структурувало ознаки нового – «арістотелівського» – типу особистості, яка ще не цілком вийшла із усності, але була налаштована на здобуття знань із текстів і навчання на їх основі інших.

Арістотелівська людина вже знала рефлексію, роботу її органів чуття врівноважували елементи логікалізації думки і критичного розмислу, а її поведінку поступово почав диктувати й асоціативно витворений внутрішній голос. Вона першою в історії усвідомила цінність книгозбірень і започаткувала бібліотечну справу. Арістотель (384–322 до н. е.) був уже світоглядно мотивованим читачем, зібрав солідну колекцію манускриптів, прилучив до книги багатьох сучасників і найвідомішого свого учня – Александра Македонського, який до смерті не розлучався з томиком «Іліади». Специфічно причетний він і до поширення письма – Александр Македонський не без його впливу вважав, що несе у світ культуру, а не просто підкорює землі і впокорює народи. А найголовніше – Арістотель досліджував природу слова і силу його енергій. Арістотелівський тип особистості, трансформуючись, пройшов крізь усю історію людства й особливо доклався до розквіту гуманізму.

Письмо як централістська технологія стимулювало визрівання нових психічних якостей і структур свідомості людини. Його процесуальність зосереджувала здібності і волю на реалізації однієї комунікаційної функції – фіксуванні повідомлення. Вістря засобу письма і текст, зосереджуючи в конкретній точці увагу, закладали психологічні основи централізованості, підпорядкування мислення і дій адміністративній (політичній) волі. Читання теж потребувало зосередженості і здатності розпізнавати волю тексту. Цими особливостями письмо втрутилося у сферу політичних практик і традицій.

Суспільства, які поривали з усністю і переходили до письмових комунікацій, раніше інших вибиралися на протодержавний рівень самоорганізації. Кровна спорідненість втрачала статус монопольного критерія єдності, надплеменні утворення потребували адміністративно-політичних форм структурування. Символізовані письмом і читанням централістські тенденції розвивав імперський Рим. Писемна культура здобула тут матеріальне забезпечення (папірус, пергамент), структурний (бібліотеки) і технологічний (копіювання, дослідження книг) розвиток.

Лінійність абеткового письма цілковито відповідала настановам на територіальне розширення імперій. Централістську свідомість символізував томик «Іліади» в руках Александра Македонського (примат сильного голосу над спонтанністю багатоголосся), її розвивали новітні для того часу медіацентри — бібліотеки, де зберігали, вивчали, переписували книги і створювали компіляції-компендіуми. Античні міста-держави, в яких домінувала усність, довго сповідували

полісну демократію. Ця тенденція проявила себе і за верховенства друку – за інших політичних обставин.

На текстуальні, соціокультурні практики і людинотвірні реалії специфічно вплинув різноспрямований розвиток людства в межах аграрної цивілізації: одне з її розгалужень було ближчим до осілого способу життя і культивувало землеробство, а тому частіше використовувало папірус; інше – мігрувало, випасаючи тварин, і йому доступніший був пергамент. Якщо давні римляни і греки були б вегетаріанцями, світова культура, а заодно і людина, могли б отримати інший розвиток [6, 113], бо матеріальний носій зумовлював характер письма, структурні й естетичні особливості текстів, читацькі практики та психосоціальні якості людини. Із письмом пов'язують й історію двох цивілізаційних світів: абеткове (фонологізм) та логографічне (ієрогліфіка) види письма розмежували західну і східну цивілізації, притаманні їм типи світоглядів, культур і форми етноцентризму.

Процесуальна і смислова інтенсифікація комунікацій загрожувала людині втратою себе в багатоманітні хаотичної інформації. Очевидністю ставала необхідність організувати її життя на основі світоглядних і духовних орієнтирів, автономного розмислу і віри. Цю роботу виконали священні, релігійно-філософські і близькі до них тексти (книги) – Веди (II ст. до н.е.), Авеста (I тис. до н.е.), «Махабхарата» (II–I тис. до н.е.) і «Рамаяна» (V ст. до н.е.), «Закони Ману» (V ст. до н.е.), Тора (V ст. до н.е.) і Талмуд (III ст. до н.е.), Упанішади (III–II ст. до н.е.), Коран (VII ст.). Виняткову роль в духовному облаштуванні іудейського, християнського і мусульманського (частково) світів виконала Біблія. Як одна із найпотужніших ранніх медій, вона структурувала розуміння часу (фрагментованості, протяжності, вічності) і простору, збагатила людину духовними сенсами і дала їй потужний імпульс для самобуття. Ключові ідеї того визначального етапу історії – Осьового часу – тисячоліттями вели людину, і тепер виявляють потужну світоглядну й духовну силу.

Десь у тих часах зароджувалося розуміння, що написання книги є діяльністю, яка змінює людину – структурує її інтелектуальну, світоглядну і духовну цілісність. Книга продовжила процес розщеплення чуттєвої сфери (об'єктивізація функцій органів чуття), а також стимулювала розвиток мислення, якому необхідно було вже оперувати у просторі і сакральній, і світській культур. Запрацювала вона і як статусний чинник – символ інтелектуальних і духовних переваг. У християнській культурі книга (сувій) фіксувала і гендерні відмінності: в іконографії і текстах із книгою фігурують чоловічі образи – апостоли, пророки, тлумачі; на руках Богоматері – немовля як символ материнства і вічності життя. Світські художники (Леонардо да Вінчі) почали зображувати Богоматір із книгою аж на рубежі XV–XVI ст. [8].

Стиль життя імперій рухав розвиток книги від сувою до кодексу: Юлій Цезар велів розрізати їх і роздавати аркуші солдатам, бо вже розумів роль читання у концентрації уваги і підпорядкуванні одній волі; перші християни робили те саме, щоб ховати тексти в катакомбах від знищення тією ж імперією. У тих часах започатковано нумерування сторінок – щоб знайти потрібну і втримати цілісність тексту, винайдено клей для з'єднання сторінок (афінянин Філатій). А вже на рубежі IV–V ст. сувій витіснили аркушеві тексти у форматах ін-фоліо, кварто й октаво, що програмувало сприйняття цілісності як єдності органічно споріднених компонентів [5]. Книга як фрагментована цілісність асоціювалася із імперією як підпорядкованою волі центру множинності народів.

Інноваційні енергії письма стимулювали інноваційність людини – розвиток його видів і технік, винахід папірусу, пергаменту, паперу і палітурки, роз-

виток технік читання і застосування спеціальних пристроїв для нього. Завдяки цим старанням текст вийшов на позицію першого медіуму, відтісняючи комунікаційність предметних повідомлень – елементів побуту, звичаєвості й архітектури. Навчання читанню, яке здійснювали у храмах й аристократичних домах, здобувало значущість ініціації.

Читання як високоспеціалізована комунікаційна практика розвивало структури і функціональність мозку, формувало організоване (неспонтанне) мислення і раціональність. Завдяки письму нові властивості – кумулятивність і трансформаційність – отримав час: знання вже не зчезали разом із людиною, а їх нагромадження створювало інтелектуальний і культурний контекст. Кожна нова одиниця знань уже несла в собі й попередні знання, а читач літературного твору міг пізнати героя таким, як бачив його у своїй уяві автор, і таким, який і приснитися йому не міг.

Асоціативність читання стимулювала розвиток уяви, що віддаляло у свідомості межі минулого часу, умасштаблювало бачення майбутнього і розуміння світу. Писемно фіксовані спостереження перипетій воєнних походів і торговельних експедицій розширювали у сприйнятті простір, уможливлювали комунікацію на часо-просторових відстанях і натякали на багатоманітність світу, що стимулювало порівняльно-аналітичне мислення. Людина реально отримала змогу мислено бачити далеко за межами звичних реалій. Читаючи (слухаючи) Біблію, прилучалася до ідей вічності і безмежності.

Характерна для аграрної цивілізації повторюваність робіт принесла відчуття часу як циклічності, усвідомлення залежностей і закономірностей буття. Із цими когнітивними процесами прийшла нова семантика соціальних реалій і функцій: організації простору, характеру і знарядь праці, пізнання і використання сил природи. Господарські й адміністративні справи потребували все більшої кількості інформації, що стимулювало розвиток пов'язаних із писемністю промислів і підготовку придатних для такої праці людей.

Кілька тисячоліть письмо сприймали не інакше, як застигле слово, а текст – як беззвучну мову. Ранні книги-компендіуми, які містили висловлювання багатьох людей із різних тем, також нагадували застигли голоси. Вони були розраховані на «пам'ять губ», слухову пам'ять і «життя у звуках» текстів. Гучне «читання слів» відбувалося у спеціальних кабінках бібліотек, і також індивідуалізувало й автономізувало людину [5]. До повноцінного абстрактного сприйняття читаного було ще далеко.

Манускриптна книга як текст для слухання ще довго утримувала синхронність роботи ока, мовлення і слуху. Вона драматично поривала з моторикою усності, що виявляли водіння пальцем по тексту і похитування корпусом у такт читанню вголос. Читання вголос (очима, губами вухами і всім тілом) символізувало живучість усної традиції і пов'язаних із нею навичок людини. «Читач-слухач» розумів тільки те, що апелювало до вуха; одночасно бачив і чув бачене – в його мозку звучав голос; «слухове читання» було формою мислення, мовлення, усним мистецтвом (Цицерон), молитвою (св. Августин), індивідуальним і публічним актами [5, 63]. Злитість тексту узалежнювала сприйняття його від інтонації, ритму і навіть авторитету того, хто читав для інших.

На початках манускриптної епохи усне читання було неминучістю через нерозчленованість тексту, який своєрідно ілюстрував ще неостаточну роз'єднаність чуттів людини, а також – через нерозвиненість (спеціалізованих) її навичок. А вже у другому столітті до нашої ери Аристофан Візантійський із Александрійської бібліотеки придумав пунктуацію, яка візуально задавала тем-

поритм читанню, що раніше свавільно робив голос. Потрібно було багато часу, щоб ця соціокомунікаційна інновація вросла в медіальні практики, а з поширенням грамотності – запрацювала як людинотвірний чинник.

Традиції усності збереглися у схильності дітей до слухання казок (прояв філогенетичного в онтогенетичному), риторичних методах освітньої діяльності, літургії, іноді навіть домінували (вертеп, мітинги і демонстрації, театр, радіо), нагадують про себе в масових акціях і презентаціях авторами своїх творів (у Давній Греції оприлюднення текстів відбувалося під час публічних декламацій). Дослідники побачили, що й ідея верлібра як твору для слухання походить із тієї культури. І сучасна людина за мовчазного («внутрішнього») читання здійснює прихований акт вербалізації баченого: відповідно до читаних літер рухається її гортань.

Письмо неухильно позбавляло людину усності соціальних перспектив у повноті її попереднього буття. Першим публічно перейшов до мовчазного читання у VI–V ст. міланський єпископ Амвросій (А. Мангуель стверджує, що так читали і раніше – Демосфен, Александр Македонський, Юлій Цезар). Розвиток читацьких умінь актуалізував гасло – «Учись мовчанню», яке закликала до емоційної зібраності, інтелектуальної зосередженості, сконцентрованості на видобуванні смислів.

Не тільки до інтелекту апелювала книга, вона стимулювала самовираження й оригінальність людини: можливість фіксувати результати творчості вселяли впевненість, що її сліди не загубляться в часі та серед інших слідів. Це ослаблювало тривожність і давало силу творчим амбіціям. Цілеспрямованість як якість особистості багатьма підставами має завдячувати письму, як і всій історії книжності. Стимульований цими процесами розвиток літератури теж діяв людинотвірною: середньовічні лицарські романи утверджували героїчний тип особистості, здатної на вчинок заради ідеалу; до шляхетного в людині апелювала лірика; честь жінки стала однією із культових тем.

Тривалий час рукописна культура мала невелику соціальну базу, оскільки грамотних людей ще було небагато, і не всі могли доступитися до книг через їх дороговизну і рідкість. Тому письмо і читання були заняттями еліт, вибірково-ними соціальними інструментами, і небагатьом допомагали піднятися на вищі соціальні шаблі. Надпотужним джерелом людинотвірних енергій, які розвивали уяву, контекстуальну пам'ять і контекстуальне мислення «культуру серця» [8], вони стали із плином тисячоліть.

Уже в другому столітті теперішньої ери кількість копій деяких книг доходила до тисячі, що започаткувало в Римській імперії торгівлю ними (комерціалізація свідомості). Найактивніші в їх множенні були студенти, які записували тексти за викладачами. У тих копіях було багато розбіжностей, що покликало до справи новий тип фахівців – із виправлення помилок. Саме у тих часах бере початок затребуваність редакторських професій. Привиті читанням здатність організувати увагу, відчуття ритму прислужилися у військовій справі, будівництві і (по-різному) кустарному, мануфактурному й індустріальному виробництвах. Завжди їх цінували в мистецтві.

Жодна із набутих у філогенезі медійних технік не зникла із комунікаційного буття людини: одні переходили в латентну форму, інші – займали позиції в епіцентрі її комунікаційних стилів. Не викоринив час й утворень, які вона виробила в собі на етапах усності й писемної культури. Ранні медійні практики готували її до переходу в нові комунікаційні реалії, які заявили про себе приблизно через сім-шість тисячоліть після винаходу письма. За багатьма критеріями людина була вже готовою до такого виклику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гуревич С. Философская антропология : учеб. пособие / С. Гуревич. – 2-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2010. – 607 с.
2. Засурский И. Перед тем, как умереть, медиа всегда достигают своего самого высшего уровня зрелости [Электронный ресурс] / Засурский И. — Режим доступа : http://www.chaskor.ru/article/ivan_zasurskij_pered_tem_kak_umeret_media_vsegda_dostigayut_svoego_samogo_vysshego_urovnya_zrelosti_37097
3. Карьер Ж.-К. Не надейтесь избавиться от книг! / Жан-Клод Карьер, Умберто Эко ; интервью Ж.-Ф. де Тоннака ; пер. с франц. и примеч. О. Акимовой. – СПб. : Симпозиум, 2010. – 336 с.
4. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 2007. – 316 с.
5. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги / Маршалл Мак-Люен ; [пер. з англ. А. А. Галушки, В. І. Постнікова]. – 3-те вид. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 392 с. – (Серія «Зміна парадигми». – Вип. 1).
6. Маклюэн Г. М. Понимание медиа: Внешнее расширение человека / Г. М. Маклюэн ; пер. с англ. В. Николаева ; закл. ст. М. Вавилова. – М.; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц ; Кучково поле, 2003. – 464 с.
7. Мангуэль А. История чтения. /Альберто Мангуэль ; пер. с англ. М. Юнгер. – Екатеринбург : У-Фактория, 2008. – 381с.
8. Марков А. Образ книги в классической и современной живописи [Электронный ресурс] / Марков А. – Режим доступа : <http://syg.ma/@sasha-sierbina/alieksandr-markov-obraz-knighi-v-klassichieskoi-i-sovriemiennoi-zhivopisi>

**ENERGY MEDIA IN CREATING MAN:
ERA OF VERBAL AND WRITTEN COMMUNICATIONS****Vasyl Teremko***Taras Shevchenko national university of Kyiv,
Institute of Journalism, e-mail: v.teremko@ukr.net*

The article investigates the impact of media on human development in an era of verbal and written communications.

Key words: verbal communications, writing, mediareality, media anthropology.

**ЧЕЛОВЕКОТВОРНЫЕ ЭНЕРГИИ МЕДИА:
УСТНАЯ И ПИСЬМЕННАЯ ЭПОХИ****Василий Теремко***Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
Институт журналистики, e-mail: v.teremko@ukr.net*

В статье на основе раскрытия человекотворной роли медиа исследовано их влияние на развитие человека в эпоху устных и письменных коммуникаций.

Ключевые слова: устные коммуникации, письмо, медиареальность, антропология медиа.